

Lengyel nemzeti mítoszok Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájában és Andrzej Wajda filmes adaptációjában

„költő volt; drámaíró, festő, szobrász és iparművész, rendező és dramaturg, a színház művészeti vezetője és ideológusa egy személyben. Minden színházi résztudományban elmélyedt, ismerte minden mesterségét, a színházért, a színházra gondolva élt, és amit csak megérintett, amin csak megpihent a pillantása, az mind-mind színház lett, a színház volt számára az egyetlen terep, ahol kiélte magát, a színpadon oldotta meg a legszemélyesebb ügyeit, és ezek mindig a nemzeti ügyek voltak.”¹

Leon Schiller² Stanisław Wyspiańskiról

Több mint száz év távlatából, ma már talán nyugodtan kijelenthető, hogy az 1901. március 16-án bemutatott *Menyegző* (Wesele) új korszakot nyitott a lengyel színháztörténetében. Stanisław Wyspiański³ drámája olyan érzelmeket szabadított fel, melyek nemcsak a korabeli színházi életet forgatták fel gyökerestül, de nagyban befolyásolták a lengyel múlttal való szembenézés módját és kollektív tudatának alakulását. A dráma mai napig kötelező olvasmány Lengyelországban.

Papíron

Önmagában már a keletkezési körülmények is egyedülállóak. A drámaíró Lucjan Rydel, aki történetesen Wyspiański barátja volt, elvett egy parasztlányt, akinek nővérét a szintén festő és politikus Włodzimierz Tetmajer (a költő és

BÁLEGA JÁNOS MIKLÓS (1995) történész, az ELTE Közép-Európa Tanulmányok MA-n végzett, jelenleg a Művelődéstörténet Doktori Program keretén belül tanul.

- 1 Miłosz, Czesław: *A lengyel irodalom története*. II. kötet. Máriabesnyő, 2011, Attraktor, 85.
- 2 Schiller, Leon (1887–1954): Lengyel színházi rendező, kritikus. A Jagelló Egyetemen végzett, tanult a Sorbonne-on. A lengyel színház egyik legértőbb alakja.
- 3 Wyspiański, Stanisław (1869–1907): Krakkóban született, édesapja szobrász volt. Tanult a Jagelló Egyetemen és a Képzőművészeti Akadémián, ahol Jan Matejko volt a mestere. Ezután külföldi tanulmányúton vett részt, Olaszországban, Németországban és Párizsban. Ízig-vérig színházi ember volt. 38 évet élt.

drámaíró Kazimierz Tetmajer bátyja) vette feleségül. A násznép a krakkói Mária-templomban tartott fényes esküvő után a festő bronowicei birtokára hajtott, ahol három napig folyt a lakodalom. A dáridón részt vett a krakkói értelmiség és a helybéli parasztság színe-java. Gesztus volt a menyegző, „elvelyülés” a nép között. Az esküvőn ott volt maga Wyspiański is, aki az eseményről drámát írt. Az ősbemutató és az lakodalom között mindössze szűk négy hónap telt el.⁴

Nem volt magától értetődő, de a premier elsőprő sikert hozott. A költőt azonnal a nemzeti váteszek sorába emelték (mint Mickiewicz, Słowacki és Krasiński), majd afféle „zarándoklat” indult a megszállt lengyel területekről a monachiabeli Krakóba: minden értelmiségi látni akarta a művet. Pedig a *Menyegző* keserű és kegyetlen szatíra. A dráma szereplői⁵ egyszerre játszottak fent a színpadon, és ültek lent a közönség soraiban. Mindenki tudta, ki kicsoda, hiszen Wyspiański karakterei hús-vér emberek voltak: a bronowicei lakodalom résztvevői.⁶

Az eredeti plakáton minden szereplő a valóságos nevén volt feltüntetve. A második plakátról ugyan lekerült a tiltakozók neve, de az már nem változtatható a lényegen. Nyilvánvaló volt, hogy a Vőlegény Lucjan Rydel, a Költő Kazimierz Tetmajer, a Gazda Włodzimierz Tetmajer és így tovább. Volt olyan is, akinek nem volt lehetősége tiltakozni: Czepiec a saját nevén szerepelt (a bronowicei jegyző élete végéig panaszkodott, hogy Wyspiański nevetség tárgyává tette).

Azonban a szereplők listájának ezzel nem volt vége, újabb szokatlan alakok tűntek fel: Chochoł (Szalmabáb), Widmo (Kísértet), Stańczyk, Hetman, Rycerz Czarny (Fekete Vitéz), Upiór (Vámpír), Jakub Szela, Wernyhora.⁷ Szellemek ők, a lengyel népet meghatározó lelki tartalmak, az ott munkálkodó nemzeti mítoszok prominens képviselői, akikkel a költő egyszer és mindenkorra leszámolni kívánt a *Menyegzőben*. Wyspiański a szereplői és ez által a lengyel emberek tudatához rendelte őket, így a dráma második felére ők váltak a mű főszereplőivé.

Kovács István így fogalmaz a szellemek által megtestesített mítoszokkal kapcsolatban: „A dráma intellektuális varázsának titka: úgy veti fel a nemzeti sorskérdéseket, hogy egyszerre le is számol velük, megfosztja őket jelzőjüktől. Megjeleníti őket, hogy aztán egy ponton – a legérzékenyebben – élökképpé merítse ki a jelenetet, majd mint használhatatlan díszetet, lebontsa.”⁸

Mindezek után nem maradt más, mint ezen „nemzeti sorskérdések” megismerése. A vizsgálódás során a 19–20. század fordulóján élő lengyelség három

4 Spiró György: *A kelet-közép-európai dráma. A felvilágosodástól Wyspiański szintéziséig*. Budapest, 1986, Magvető, 240. (A továbbiakban: Spiró 1986.)

5 A dráma Lengyelországban a 17. század vége óta a melodramát, tehát zenés színművet jelentett.

6 Stanisław Wyspiański: *Drámák*. Ford. Spiró György. Budapest, 1989, Európa, 410–411.

7 Spiró 1986, 241.

8 Kovács István: *Robogás a nyárba. Írások a lengyel filmről*. Budapest, 1998, Rejtjel. (A továbbiakban: Kovács 1998.)

rendkívüli, sürgősen megoldásra váró problémája rajzolódik ki. A mítoszok és megtestesítőik is e kérdések köré csoportosulnak: a lengyel parasztság helyzete az értelmiséghez, a nemességhez és a nemzeti felszabadító mozgalomhoz fűződő viszonya; valamint a lengyelek és a történeti Lengyelországon (az egykori Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság területén) élő népek (ukránok, fehéroroszkok, litvánok) terhelt kapcsolata. Ezekből adódik egy harmadik: hogyan és mikor lesz újra független Lengyelország? A drámát végigkíséri bizonyos várakozás, miközben kitűnik a korabeli lengyel társadalom tehetetlensége: a kérdésekre senki sem tud egyértelmű válasszal szolgálni.

A *Menyegző*ben a parasztság mint a természettel harmóniában élő társadalmi réteg jelenik meg, akik idilli szántóvetők; jókedvűek, elégedettek életükkel (az úgynevezett „boldog paraszt” motívuma). A monda szerint az első Piast (lengyel nemzeti uralkodó) maga is földművelő volt, ahogyan azt a Gall Névtelen följegyezte a 12. században. A parasztok ereiben csörgedező piasti vére a Gazda is büszkén hivatkozik a dráma első jeleneteiben. A mítosz a paraszti méltóságot, az ő földhöz tartozásukat testesítette meg.⁹

Mindezek mellett megjelenik a paraszti „őserő”, mely akár katalizátora lehetne a lengyel nemzeti mozgalmaknak, megteremtője a független Lengyelországnak. Az ezen őserőben rejlő lehetőségek bizonyítékául szolgáltak Kościuszko kaszás¹⁰ népfelkelői, akik 1794. április 4-én halált megvető bátorsággal rohamozták meg az orosz ágyúállásokat a raclawicei csatamezőn, eldöntvén ezzel az ütközet kimenetelét. Felszabadulhat Lengyelország, ha megindulnak a lengyel parasztok milliói.¹¹

A lakodalom túlvilági vendége még Jakub Szela,¹² aki mint lengyel történelmi lelkiismeret-furdalás jelenik meg a műben.¹³ 1846-ban a jobbágyfelszabadításért síkra szálló lengyel nemesek hamar az általuk idealizált parasztsággal találták szembe magukat. Szela „ügynök” volt, vélték a demokraták, a foglyul ejtett lengyel nemesek levágott fejeiért a bécsi udvar arannyal fizetett. Több ezer galíciai nemes veszett oda.¹⁴ A kasza és a parasztszukmány „bemocskolódott”. Rá kellett ébredni, hogy micsoda szakadék tátong a parasztság és a lengyel

9 Kiss Gy. Csaba: Lengyel mítoszok nyomában. In *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Budapest, 1993, Pesti Szalon, 160–161. (A továbbiakban: Kiss Gy. 1993.)

10 A lengyel emigránsok és demokraták tudatában a kasza valóságos csodafegyverré alakult át. Úgy vélték a kaszás parasztok tömege önmagában képes lehet visszaállítani a nemzeti függetlenséget.

11 Kiss Gy. 1993, 162.

12 Jakub Szela nemcsak történelmi, irodalmi utalás is egyben: mint az Wyspiański valószínűleg jól tudta, Szela vérengző, bosszúálló irodalmi alakja nem feltétlen felelt meg a valószínűségnek.

13 Kiss Gy. 1993, 163.

14 A történet a magyar nemesi társadalom számára is intő példaként szolgáltak. Az események hatására írta Vörösmarty Mihály *Az emberek* című versét.

nemesség, értelmiség között.¹⁵ A drámában Szela nem véletlenül Koldusként jelenik meg, aki ki van rekesztve a gazdagok menyegzőjéből.¹⁶

Egyes szereplők azokat a krakkói bohémokat testesítik meg, akik úgy vélték, hogy nemesként a „népbe” házasodva valamiféle értelmiségi-nemzeti küldetést teljesítenek. Erről a képzelt érdekegyesítésről Wyspiański már az első felvonásban lerántja a leplet: az még nyelvileg sem lehetséges, hiszen a paraszt góral nyelvjárásban, a nemes pedig az irodalmi köznyelven beszél.¹⁷ Wyspiański látta és megértette, hogy a nemzet boldogulásának érdekében az értelmiségnek és a parasztságnak egyenrangú szövetséget kell kötnie.

Adódik egy másik, igazán súlyos probléma. Wernyhora¹⁸ a lengyel romantika költészetének mitikus alakja, az 1831-es felkelés eszmei, ideológiai szülöttje, aki az ukrán-lengyel testvéri szövetség hírnöke. Słowacki *Szalomea ezüst álma* című drámája végén azzal búcsúzik, hogy akkor jelenik meg újra, amikor időszerűvé válik a lengyel feltámadás. Wernyhora a *Menyegzőben*, eltérően a többi szellemtől, mindenkinek megjelenik, mintegy kiemelkedik.¹⁹ Fehér, aranypatkós lovon, aranykürttel az oldalán érkezik. Az államiság hiányának idején ő a lengyel nyelv és egység legfontosabb attribútuma.

A drámában Wernyhora parancsot hoz, program nélküli parancsot. Az utolsó, harmadik felvonás pedig csak arról szól, hogy a szereplők minden erejükkel teljesíteni kívánják (és tulajdonképpen teljesítik is) a hírnöktől származó, részeg pillanataikban kapott, céltalan, tartalom nélküli utasításokat.

*Futárokat küldj szét reggel,
összehívod a rendeket
[...]
Nyilvános lesz, ami rejtve;
mi távol volt – most közel van.
Nálad e nagy vigadalomban
szinte mind-mind itt van együtt;
futárokat küldj szét reggel;
négy égtájjra vágtassanak.
[...]
Légy kész, mire felkél a nap.
Szétküldvén a futárokat,
a templomhoz gyűjtsd a népet,
épet, egyszerűt és kicsit;*

15 Kovács 1998, 47.

16 Spiró 1986, 246.

17 Spiró 1986, 245.

18 Wernyhora maga egy ukrán bárd.

19 Spiró 1986, 247.

*mi a méltó – felismerik,
köszönj istenes szavakkal,
majd parancsolj mély hallgatást,
pisszenés se hangozzék el,
s mihelyt mindenki letérdel,
hallgassanak feszülten:
hallják-e a lódobogást
a krakkói országúton – ?
[...]
Tudom, derék fickó kend – –
A krakkói országúton
hallják-e a lódobogást,
jövök-e az Arkangyallal?*²⁰

Amikor a Gazda azt tudakolná, mi fog történni hajnalban, ha Jasiék visszatér, Werynhora azt válaszolja, hogy az hatalmas titok. Így derül ki Werynhoráról és a lengyel nemzeti tudatról (legalábbis egy részéről), hogy üres és tarthatatlan.²¹ A prófécia érvénytelen, Wyspiański tehát lerombolja.²²

Vásznon

„Csak néhány lengyel író és művész mondhatja, kezét a szívére téve, hogy semmit sem lopott a Menyegzőből, oly mélyen beivódott tudatunkba ez a mű.”
Andrzej Wajda

Mielőtt 1973. január 8-án bemutatták volna a *Menyegző* filmváltozatát (éppen ott, ahol 72 évvel korábban a színpadit), Andrzej Wajdának az jelenthette a legfőbb problémát, hogy miképp helyezze át a művet a hetvenes évek mindennapjainak valóságába. A darabhoz először Andrzej Kijowski írt forgatókönyvet, de a rendező bevallása szerint, az olyan gunyorosra sikeredett, hogy a bizottságnak se merték bemutatni. A második próbálkozás alkalmával a lakodalomba érkező városi urak KB-tagok lettek volna. Végezetül Wajda visszatért a Wyspiański által írt szüzséhez, a forgatókönyv megírását pedig újfent Andrzej Kijowskira²³ bízta.²⁴

20 Spiró György fordítása.

21 Hasonlóképpen demitologizál nálunk Ady Endre.

22 Spiró 1986, 248–249.

23 Kijowski, Andrzej (1928–1958): Lengyel író, filmforgatókönyv író.

24 Wajda, Andrzej: *A film és más hívságok*. Budapest, 2002, Osiris, 144–146. (A továbbiakban Wajda 2002.)

A filmben, akár csak a színpadi darabban, az események nagyban utalnak a film kontextusán kívül eső tényekre: a súlypont majdhogynem a cselekményen kívülre esik. Ez az adaptálás szempontjából is valós nehézséget jelentett, hiszen Wajdának arra is törekednie kellett, hogy a filmet szélesebb körben, akár külföldi nézők számára is befogadhatóvá tudja alakítani. Ettől függetlenül a szereplők a drámához hasonlóan „bábok” maradtak, a forgatókönyv pedig megtartotta a mű rímes verselését.²⁵

Azt, hogy valóban két egymástól távol álló társadalmi csoport találkozik a *Menyegzőben*, azt Wajda elsősorban azzal mutatja meg, hogy a film kezdő képkockáit (a drámával ellentétben) Krakkóba helyezi. Az esküvő után, a Mária-templomtól indul a lakodalmas menet Bronowicébe,²⁶ miközben szól a hejna!²⁷ Krakkó főterén. A néző érezheti, hogy valahonnan, valahová, máshová tart a násznép. A vonulás közepette az Osztrák–Magyar, Krakkó környékén állomásozó császári és királyi hadsereg katonáit láthatjuk, akiknek jelenlétét a résztvevők igencsak rossz szemmel nézik. Lengyelország nem létezik, területét nagyhatalmak tartják megszállva.

A film lüktetve, teljes intenzitással kezdődik. Wajdának feltett célja volt, hogy megfeleljen Czepiec a Zsidóról szóló mondatának: „El se dőlt, mert tömegvót.” Meg kellett mutatni a parasztok temperamentumát és vad féktelenségét, hiszen ezáltal érthető meg, hogy hogyan fognak majd hajnalban kaszát, és miért hajlandók harcba indulni oly játszi könnyedséggel.²⁸

Mideközben a néző úgy érzi magát a végzetesen lerészegedő társaságban mint az egyetlen józan résztvevője a menyegzőnek, kire lecsapni készülnek a lengyel nemzeti mitológia lappangó feszültségei. A gyors és pulzáló indulás után a film valóban lassít egy kicsit, de csak a célból, hogy a nézőnek lehetősége legyen a látottak megemésztésére, és felkészülhessen a katartikus végkifejletre.²⁹

A kamera hosszan kitartott snittekkel kíséri a szereplők bódulatát, vágások nélkül haladunk át a zsúfolt lakodalmon, amikor hirtelen egyedül maradunk: egy test, egy táncmozdulat elvág minket a kamera jelentette fogódzkodótól. Mindezt a rendező tudatosan irányítja, a nézőt Wajda veszejt el a forgatagban. A film továbbá végsőkig stilizált. Így a rendezőnek nem kell sokat vesződnie

25 A forgatókönyv magyar fordítását nem más, mint Bereményi Géza szedte rímekbe.

26 Bronowice közigazgatásilag ma már Krakkó részét képezi.

27 Jelentése „kürtszó”, pontosabban egy „kürtjelzés” a krakkói Mária-templom tornyából. A szokás eredetileg a 14. századból, Szent Hedvig (I. Lajos királyunk lánya) uralkodásának idejéből származik. Az őrtonnyból reggel és este eljátszottak egy egyszerű tercmozgásos dallamot. Eredetileg ezt jelölte a magyar *hajnal* szóból származó kifejezés. 1927 óta a lengyel állami rádió is ezzel a dallammal köszönti a delet harangszó helyett. A világ egyetlen másik városában sincs ilyen régi hagyományokra visszavezethető zenés szignál.

28 Wajda, 2002, 147.

29 Bikácsy Gergely: *Andrzej Wajda*. Budapest, 1975, Gondolat, 224–225. (A továbbiakban Bikácsy 1975.)

a látomások, a szellemek megjelenítésének problematikájával: őket már alig kell tovább stilizálni.³⁰

A film forgatókönyvírója Andrzej Kijowski, akinek családja generációk óta krakkói származású volt. Tudta, hogy Jasiek – ki gazdája parancsára indult el fegyverbe szólítani a népet – néhány perc alatt az orosz vagy éppen porosz határra érkezhett. Így történik ez a filmben is, amikor Jasiek járőrökbe ütközik. Azt a jelenetet azonban, amikor kozák járőrök rálőnek a „toborzóra”, Wajdának ki kellett vágnia a filmből.³¹ Az idegen katonák jelenléte újra felhívja a figyelmet a lengyelség helyzetére: miközben Galíciában a lengyel politikai elit gátolja az ukrán nemzeti törekvéseket, ugyanolyan elnyomottak ők maguk is. A Wernyhora által képviselt mítosz a vásznon is hiteltelen marad.

Amikor a végső jelenetek egyikében Czepiec kaszával megvágja a Gazda arcát, és a parasztok kaszával fogják le az urakat, azzal a film is arra világít rá, hogy a nép milyen könnyen újra a nemesség és az értelmiség ellen fordulhat. Wajda ezen motívumot később jól vértézi majd fel a jelen aktualitásával. Az 1968-as és 1970-es események után, a *Márványember* záró kockáiban a munkás és az értelmiségi együtt fog vonulni: az egység megszületik. A rendező kibékíti egymással Wyspiański hőseit.

Borítékolható siker?

A dráma, mint fentebb már említettük, azonnal nemzeti hőssé emelte Wyspiańskit. Hiába a félreérthetetlenül szigorú nemzeti önkritika, a *Menyegzőt* lengyelek ezrei tekintették meg. Paradox módon a mű végén megjelenő Szalmbab, a halálszimbólum is az életet fogja képviselni a semmivel szemben. Hiszen mégis csak jobb ismerni a hiány lényegét, és a várva várt program részévé válni, mint tovább tetszelegni a múlt esendő nagyságában. Az író és munkáját tehát az ekkor már több mint száz éve a független Lengyelország hiányában élő nézők elkeseredett tudata alakítja pozitívvá, ruházza fel küldetéssel.

Wajda adaptációja nem kevésbé lett sikeres. Később kiszámították, hogy az első hónapokban a filmet többen látták a lengyel mozikban, mint a színművet 1901-től, azaz a premier napjától az összes színházban.³² Meg kell azonban jegyezni, hogy ez nemcsak a rendező érdeme volt. Wyspiański drámája mindenkinek sikert hozott, aki kicsit is értő kézzel nyúlt hozzá. A film ettől függetlenül elvitathatatlanul teljes, értő és művészi alkotás.

Ezért is érdekes Wajda véleménye saját alkotásáról: „Megnéztem a *Menyegző* már kész kópiáját a laborban. Szörnyű. Rettenetesen el vagyok keseredve. Kiderült, hogy az égvilágon semmi elképzelésem nem volt erről a filmről. Semmi.

30 Bikácsy 1975, 226.

31 Wajda 2002, 149–150.

32 Wajda, 2002, 151.

Csak ültem a rémülettől dermedten, bénultan, lám hova jutottam nem kis tehetségemmel.”³³

A hetvenes években a szerzői film még mindig egyértelműen meghatározó műfaja volt az európai filmművészetnek. A kritika nem véletlenül hasonlította Wajda filmjét Ingmar Bergman *Suttogások és sikolyok* című művéhez,³⁴ és a San Sebastian Nemzetközi Filmfesztiválon sem véletlenül az Ezüst Kagyló Díjjal jutalmazták, ami a legjobb színészi vagy rendezői munkát értékelte.³⁵

A megértés problematikája tehát valós maradt: akárcsak a dráma, a film is minden sorában és mondatában ízig-vérig lengyel. A kritikusok és a szakértők értékelték Wajda művészi eredményeit, de a mű csakis kizárólag a mindenkori lengyelséghez szól: őszinte szembenézést üzen. Mint oly sok más nemzeti mű a régióban: a *Menyegző* is közép-európai specifikum.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bikácsy Gergely: *Andrzej Wajda*. Budapest, 1975, Gondolat.
Fekete Sándor: „Csupa vérzés, csupa titok”. *Filmkultúra*, 1974, 4.
Kiss Gy. Csaba: Lengyel mítoszok nyomában. In *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Budapest, 1993, Pesti Szalon, 157-167.
Kovács István: *Robogás a nyárba*. Budapest, 1998, Rejtjel Kiadó.
Miłosz, Czesław: *A lengyel irodalom története, II*. Gödöllő, 2011, Attraktor.
Spiró György: *A kelet-közép-európai dráma. A felvilágosodástól Wyspiański szintéziséig*. Budapest, 1986, Magvető.
Wyspiański, Stanisław: *Drámák*. Ford. Spiró György. Budapest, 1989, Európa.
Wajda, Andrzej: *A film és más hívságok*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

33 Wajda 2002, 151.

34 Kovács 1998, 47.

35 Érdekes és egyben szomorú, de a filmet a magyarországi mozik az érdektelenség és a „befogadás” nehézségei miatt mindössze két hétig játszották.